

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2018. – С. 30.
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2018. – pp. 30.
DOI .....
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(498.7) «1812/1868»

© Тамара Богачик¹ (Чернівці)

СІЛЬСЬКІ ГРОМАДИ ХОТИНЩИНИ (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті наголошується, що упродовж XIX – початку XX ст. Хотинщина була населена переважно сільськими громадами. У багатонаціональних придністрянських волостях, де представники титульної нації становили основу етнічної структури сільських населених пунктів, домінантою аграрного сектору залишалось зернове господарство. Простежено, що наявних сільськогосподарських угідь бракувало кожній північнобессарабській громаді. Показано, що садівництво було одним із важливих джерел існування місцевого населення. Доведено, що найбільша сільська громада регіону – с. Клішківці було типовим сільським населеним пунктом Хотинщини.

Ключові слова: Хотинщина, Північна Бессарабія, сільські громади, Клішківці, повіт.

Tamara Bogachyk (Chernivtsi)

AGRICULTURAL COMMUNITIES OF THE KHOTYN REGION (the end of the XIX century – the beginning of the XX century)

Abstract. *The article explains the problem questions from the field of economic development of rural communities of the Khotyn region – the ancient Ukrainian land, which, under conditions of statelessness, was at different times in the composition of different states; its historical territory location and the economic life of rural communities.*

The paper shows that at the end of the nineteenth century – the beginning of the twentieth century this territory occupied a considerable territory of Northern Bessarabia. It is proved that the economic life of rural communities was determined by the agrarian economy, which was associated with the fate of the vast majority of the population. In all Pridnestrovie (Transdnestrrian) counties there was an urgent need for agricultural land.

The article describes the leading role of grain production in agriculture in Khotyn region, especially rye, wheat and corn. Extensive livestock farming continued to occupy an important place in the agricultural sector of the county.

The author gives results of research as for some progress in growing agricultural products, in gardening, which acquired an industrial character. It is clear that land shortages and agrarian overpopulation have become the reasons for the agricultural earnings of the local population.

Keywords: Khotyn region, Northern Bessarabia, rural communities, Klishkivtsi, region, counties.

Постановка проблеми. Разом з іншими північнобессарабськими землями Хотинщина (сучасна територія Хотинського, Кельменецького, Сокирянського й частини Новоселицького районів Чернівецької області України) наприкінці XIX – на початку XX ст. продовжувала перебувати у складі Російської імперії. У досліджуваний період цей регіон був єдиним із всіх повітів Бессарабської губернії, де проживали переважно представники титульної нації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Окремі аспекти соціально-економічного розвитку краю висвітлювалися у дореволюційній та радянській історіографії (І.Анцупов, М.Бабилунга, А.Берг, В.Жуков,

¹ к.і.н., заступник директора Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.

PhD in History, Deputy Director of the Institute of Postgraduate Pedagogical Education of Chernivtsi Region.

orcid.org/ 0000-0002-7385-1960

E-mail tamara_bogachik@ukr.net

Я.Гросул, М.Демченко, М.Могілянський та інш.), досліджувалися буковинськими істориками (О.Добржанський, В.Ботушанський, Ю.Макар, О.Масан та ін.). Проте дослідниками побіжно розглянуто господарське життя сільських громад Хотинщини. Тому ця проблематика ще потребує окремого детального дослідження з огляду на його наукову актуальність, адже незважаючи на те, що господарське життя протікало у руслі економічного життя усієї Північної Бессарабії, проте мало при цьому певні відмінності порівняно з іншими регіонами України.

Мета статті полягає у тому, щоб змалювати господарське життя сільських громад густонаселеного Хотинського повіту наприкінці XIX ст. – початку XX ст.

Для досягнення мети автор ставить наступні **завдання**:

– представити етнічну структуру сільських громад Хотинщини наприкінці XIX – початку XX ст.;

– розкрити роль сільського господарства у північнобессарабському повіті наприкінці XIX – початку XX ст. як основи економічного розвитку усіх етнічних груп сільських громад;

проаналізувати стан розвитку сільського господарства у придністрянських волостях та найбільших населених пунктах Хотинщини.

Виклад основного матеріалу. Упродовж останнього десятиліття XIX ст. Хотинщина була населена переважно сільськими громадами. Згідно з переписом 1897 р., тут налічувалося без повітового міста Хотина 289 134 особи, серед яких – 159 743 українці¹. Однак ці дані дещо різняться від результатів дослідження буковинських істориків, які довели, що ця цифра сягала 193 378 українців, тобто майже 53 % від усього населення². Підкреслимо, що правдивість зазначених матеріалів є відносною через помилки та похибки, які виникли внаслідок недосконалості статистики того часу.

На початок XX ст. у придністрянських волостях (Грозинецькій, Клішковецькій, Данковецькій, Рукшинській, Романковецькій, Секурянській) проживало 163 738 українців³. Це корінне населення Хотинщини, називаючи себе «руснаками», своєю мовою, способами ведення господарства були досить близькими до буковинських українців – «подолян»⁴.

Варто зазначити, що характерною особливістю сільських громад Хотинщини була її багатонаціональність, де окрім українців проживали молдовани, євреї, німці, росіяни, цигани, поляки. Статистичні відомості, наведені В. Бутовичем, дають змогу простежити етнічну структуру північнобессарабських сіл Хотинщини у межах згаданих вище волостей⁵.

Переважну більшість українців зафіксовано серед національного складу сільського населення у Грозинецькій – 22 678 (34,7%) та Клішковецькій волостях 17 122 (26,2 %). Відповідно, у 1892 р. найчисельніша їх кількість перебувала у с. Клішківцях – 6 950 осіб, с. Колінківцях – 4 660 ос., с. Рукшині – 3 350 ос., с. Шилівцях – 3 250 ос.⁶

Окрім українського населення, у сільських громадах Хотинщини проживало 4004 євреї (6,12 %), 930 молдован (1,42 %), 244 поляки (0,37%), 290 німців (0,44%), Майже всі 35 сіл Данковецької, Клішковецької, Грозинецької та Рукшинської волостей були суто українськими. Тільки в с. Колінківці поряд з українцями проживало 930 молдован⁷. Це була єдина сільська громада Хотинщини, де молдавське населення становило 15,2 % від усіх жителів населеного пункту.

Значна частина поляків і німців проживала у селах Ставчани, Долиняни, Зарожани (зокрема в колонії біля цукрового заводу) – 125 поляків і 69 німців.⁸ Підкреслимо, що на рубежі XIX – XX ст. найчисельнішими північнобессарабськими селами були Клішківці – 8080 осіб та Колінківці – 6130 осіб, а найменшими – с. Орестівка – 303 особи, Рухотин – 376 осіб, Шишківці – 472 особи⁹.

Північнобессарабські села наприкінці XIX – початку XX ст. були майже повністю заселені царанами – особисто вільними, але феодально залежними від поміщиків і монастирів селянами, землями яких вони користувалися. Меншу групу селянства Хотинського повіту становили резеші – дрібні землевласники, які мали у спадковому користуванні невеликі земельні наділи.

Однак з розвитком капіталістичних відносин у сільських громадах Хотинщини поступово стиралися відмінності між окремими соціальними групами, посилювалися процеси майнового розшарування населення.

Основу господарського життя населення усіх етнічних груп сільських громад у зазначений період складало сільське господарство. Хотинщина займала друге місце серед земель Північної Бессарабії щодо використання земельних угідь під оранку. Наприкінці XIX ст. вони становили майже 73 % від усієї площі сільськогосподарських угідь¹⁰.

Варто зазначити, що майже 50 % землі перебувало у власності селян, решта – у володінні монастирів і приватних осіб. Так, приміром, у 1892 р. селяни Клішковецької волості користувалися 5630 га землі, придатної для обробки, монастирі – 1762 га, а дрібні власники – 1621 га¹¹.

На початку ХХ ст. найбільше їх перебувало у Грозинецькій – 24 269 га та Данковецькій волостях – 16 928 га¹². У середньому на кожний селянський двір повіту припадало 3,4 десятини землі (3,7 га) (для порівняння: у сусідньому Сороцькому повіті – 3,3 га)¹³. Незважаючи на те, що Хотинський повіт у земельному відношенні вважався багатим повітом півдня Російської імперії, однак через зростання населення краю тут водночас зростала потреба і у сільськогосподарських угіддях. У регіоні спостерігалася стабільна тенденція продажу селянами хліба восени за безцінь і купівля його знову навесні за вищими цінами. Земля, що була власністю громади, після смерті власника, який не мав спадкоємців, ставала знову громадською власністю і досить часто продавалася за заниженими цінами¹⁴.

У 1905 р. на Хотинщині 366 362 га землі припадало на 47 368 дворів¹⁵. У середньому один селянський двір користувався 3,7 га, що було найменшим показником по всій Бессарабії (для порівняння: у сусідньому Бельцькому повіті – 5,9 га). Селяни, займаючись переважно хліборобством, продовжували брати землю в оренду, стаючи особисто залежними від поміщиків¹⁶. У селах Хотинщини через малоземелля майже всі родючі землі використовувалися під посіви. Тому встановилося приблизно таке чергування культур: кукурудза – пшениця – кукурудза або ж: ячмінь – овес – кукурудза – пшениця¹⁷.

У сільських громадах Хотинщини скорочувалися площі озимих посівів, що також пояснювалося малоземеллям і виснаженням ґрунту. Більше озимої пшениці збирали у поміщицьких господарствах Грозинецької, Клішковецької, Данковецької волостей – 70 – 100 пудів з фальчі. Порівняно вищим спостерігався середній збір озимого жита у селянських господарствах Грозинецької волості – 72 пуди з фальчі (для порівняння: у Данковецькій волості – 60 пудів; Клішковецькій – 52 пуди; Рукшинській – 51 пуди)¹⁸.

Варто зазначити, що ярові культури переважали у посівному списку селянських господарств уже наприкінці ХІХ ст. Відповідно до статистичних даних, у Клішковецькій, Грозинецькій волостях засівалося 88 – 89 % зернових культур, відповідно у Рукшинській, Данковецькій – 72 – 78 %. Значно менші площі ці рослини займали у поміщицьких господарствах: відповідно у Рукшинській і Данковецькій волостях – 50 – 51 %, Грозинецькій – 74 %¹⁹.

На початку ХХ ст. у селянських господарствах Хотинщини більше сіяли кукурудзи – 5877 га, що становило 41,2 % від усіх земельних угідь, ячменю – 2801 га (19,6 %). Відповідно менше – пшениці (озимої – 1686 га, ярої – 0,7 га), вівса – 824 га. У посівному списку господарств дрібних власників переважала кукурудза – 3033 га (35,8 %), а також озима пшениця – 2090 га (24,6%)²⁰. Урожай зернових у 1901 р. у кожній волості повіту був середній для пшениці і жита.

Проте зазначені вище відомості є не зовсім достовірними, оскільки, які подавалися з повітів, були не завжди точними. Приміром, П. Крушеван у своєму збірнику зазначає, що кукурудзою було засіяно 8910 га земельних угідь у 1901 р. У той же час у статистичному огляді Хотинського земства фігурує цифра 30 335 га, що перевищує попередні дані майже у 3 рази²¹.

Селяни Хотинщини з-поміж усіх родів збіжжя найбільше вживали жита, і тому намагалися якомога якісніше обробити ґрунт під посіви. Для розпушування чорнозему застосовували чотирикутну борону, яка мала міцне рало з дерев'яних брусків. Проте у господарствах поміщиків із заможних селян почали використовувати борони з залізними зубцями²².

Варто додати, що під час збору урожаю (у серпні-вересні) потреба у робочій силі зростала, а відповідно і прогресувала плата за роботу. Дорослому працівникові без реманенту платили 20 – 30 коп., а з інструментом – 40-60 коп. Цінувалися робітники, що наймалися на роботу з конем, – 1 руб. 50 к., з парою коней – 2 руб., з парою волів – 2 руб.²³

Під час збору урожаю у Хотинському повіті з'являлося чимало прибулих робітників з сусідніх Подільської губернії, Австрійської імперії. Так, приміром, про найм на обмолочування зерна подільських та австрійських робітників у 1897 р. повідомлялося у 10 кореспонденціях²⁴.

Упродовж зазначеного періоду в одному з найбільших сіл Хотинщини – Клішківцях основною галуззю народного господарства залишалося сільське господарство. Відповідно до літописних відомостей, у 1892 р. тут налічувалося 151 господарство (18 %), яке зовсім не мало землі. Зафіксовано

220 дворів, які не мали у своєму господарстві худоби²⁵. Окрім того, у селі було 18 господарств, які не мали хат, а у 818 господарствах був тільки один будинок.

У селі Клішківцях, яке належало молдавському монастирю, було 2 272 дес. землі (2476 га), придатної для сільськогосподарських робіт, та 1823 дес. лісу (1987 га). Селянський наділ тоді становив усього 3,4 десятини (3,7 га) землі на двір²⁶. Однак цієї землі було недостатньо для густонаселеної сільської громади. Урочище Галич, де були найкращі земельні угіддя, орендував цукрозаводчик Рафалович під посіви буряка²⁷. Тому значна частина чоловічого населення виїжджала на південь Бессарабії або в інші повіти на заробітки – «фальчі» (фальча – трохи більше 1,5 га).

Тодішня преса писала, що Хотинський повіт щорічно відпускав зі своїх населених пунктів на південь Бессарабії більше 10 тисяч осіб²⁸. Значна частина заробітчан не мала необхідної кількості землі або взагалі була безземельною. Окремі з селян поверталися до своїх сіл після косовиці, щоб завершити власні польові роботи. Інші ж залишалися в чужих повітах на все літо, а їхні дружини вели домашнє і польове господарство²⁹.

Так, у середині 90-х років XIX ст. із Грозинецької волості пішло «на фальчі» 2745 косарів (57 % робочого чоловічого населення), з Клішковецької – 1347 (48 %), Рукшинської – 659 (30 %), Данковецької – 631 (28 %) косарів, які переважно працювали в Бельцькому, Сороцькому, Кишинівському повітах Бессарабської губернії³⁰.

Таке явище, спостерігалось і на початку XX ст. У Клішківцях у 1901 р. майже все чоловіче населення виїхало на південь Бессарабії – «на фальчі». Тоді з'явився новий термін масового виїзду на заробітки – «на слободи»³¹. Ще з осені жителі сіл повіту збиралися на польові роботи, а влітку об'єднувалися у невеликі артілі – «чати» і відправлялися в дорогу на 3-4 возах. Старости таких артілей, збирали у свою «чату» 10 – 15 осіб³².

У той же час клішковецькі селяни купили у поміщика Ракоча з сусіднього села Малинці 200 десятин (218 га) землі і лісу, однак це не вирішило земельного питання у Клішківцях³³.

На початку XX ст. розширювалися площі під картоплю та кормові культури. Близькість Зарожанського цукрового заводу сприяла збільшенню посівів цукрового буряка, дещо розширювалися площі під соняшником і коноплями. Так, у середині 90-х років XIX ст. у 231 господарстві клішківчан сіяли технічні культури, зокрема цукровий буряк для цукрового заводу³⁴.

Підкреслимо, що в аграрному розвитку Клішківців значну роль відіграло городництво. Місцеві жителі мали гарні врожаї капусти, цибулі, квасолі, гороху, петрушки, часнику³⁵. Однак продукти городництва та овочівництва використовувалися для забезпечення власних потреб в овочах, що мали важливе значення у харчуванні селян, які були позбавлені можливості вживати м'ясні та молочні продукти.

У північнобессарабських селах, де землі здебільшого були горбистими, розкидався суцільний сад. Тому садівництво було одним із важливих джерел існування місцевого населення й займало вагоме місце у господарському житті усього повіту. Ця галузь господарства особливо була розвинута в 11-ти селах краю: Колінківцях, Грозинцях, Бочківцях, Шилівцях, Малинцях – Грозинецької волості; Клішківцях, Зарожанах, Владичні і Ширівцях – Клішковецької волості; Недобоївцях і Рукшині – Рукшинської волості³⁶. Про ступінь поширення садівництва можуть свідчити відомості подвірних переписів, які доводять, що в цьому регіоні відсоток господарів, які мали сади (не менше 15 дерев), сягав 92 %, а господарств, що мали більше 100 дерев, – 13%. У цілому, у цих селах було зосереджено 1/3 всіх селянських садів у повіті³⁷.

Серед фруктових дерев найбільш поширеними були сливи, зокрема «венгерки», плоди яких використовували для приготування чорносливу. У середньому з одного сливового дерева у господарствах Хотинщини збирали до 6 пудів слив. Так, приміром, у 1905 – 1910 рр. у селах Владичній і Ширівцях зібрали 80 тис. пудів слив³⁸.

Для розвитку садівництва Хотинська повітова управа облаштувала плодовий розсадник, з якого за доступними цінами відпускалися прищепи та саджанці³⁹.

Варто зазначити, що наприкінці XIX – початку XX ст. у сільських громадах Хотинщини продовжувало розвиватися тваринництво – одне з найдавніших занять місцевих жителів. Однак ця галузь сільського господарства розвивалася в основному екстенсивним шляхом. Статистичні відомості кінця XIX ст. свідчать про те, що щорічна реєстрація худоби, яка проводилася Хотинським земством упродовж останнього десятиліття, доводила основну причину зниження розвитку

тваринництва⁴⁰. Найперше, це – скорочення кормової площі повіту: всі вільні землі були розораними, а пасовищ залишалося небагато. Толоки, яких було дуже мало, ледве могли прогодувати влітку дрібну худобу, овець і свиней. Велику рогату худобу селяни віддавали на випас, так званий «іماش», до заможних господарств. Необхідно підкреслити, що з 41 сільської громади Хотинщини на «іماش» відганяли худобу 36 сіл. Найбільше таких населених пунктів було у Грозинецькій (12 сільських громад) та Данковецької волостях (11 сіл). Зазначимо, що всього 5 сіл регіону не віддавали худобу на «іماش» (Колінківці, Санківці, Рухотин, Пів-Рухотин, Атаки)⁴¹.

Плата за «іماش» була надто високою. Приміром, за випас однієї голови великої рогатої худоби селяни платили 810 руб. за літо. Найвищим цей показник зафіксовано у Грозинецькій і Рукшинській волостях, де випас пари волів влітку становив 11 руб., а однієї корови – 6 руб.⁴².

За таких умов кількість волів у господарствах селян за останнє десятиліття XIX ст. скоротилася більше ніж на половину. На десятину пасовиська припадало по 4 голови великої рогатої худоби⁴³. Таке становище тваринництва підсилювалося постійною бездощовою погодою влітку, що не давало можливості заготувати необхідний сінаж для забезпечення власної худоби достатньою кількістю кормів. Тому вже на початку 1890-х рр. селяни Хотинщини змушені були продавати худобу на ринку за безцінь⁴⁴.

У зв'язку з високими цінами за випас худоби на поміщицьких пасовиськах спостерігалася заміна волів кіньми. Приміром, у с. Ширівці відбувалися такі зміни тому, що коней легше було прогодувати, випасаючи їх у садах і на межах. А у с. Шилівцях у 90-ті рр. XIX ст. на все село (близько 500 дворів) налічувалося не більше 3 – 4 пар волів⁴⁵. Аналогічною була ситуація і в інших селах повіту. Приміром, у Клішківцях пасли худобу в садах і городах, а в Полянні, Рухотині, Рашкові – її підгодовували кропивою, у селі Данківці навіть гілки дерев ставали кормом для худоби.

Восени і взимку через недостатню заготівлю кормів на зиму північнобессарабські селяни старалися продавати молоду рогату худобу. Критичне становище на той час було в Клішківцях, де у 1890-ті роки багато селян продавали худобу за безцінь. Так, приміром, із 852 господарств 220 зовсім не мали худоби (25 %), 108 (11 %) – утримували корів, 303 (35 %) – волів⁴⁶. априкінці XIX ст. у господарствах с. Клішківці переважала дрібна рогата худоба – 506 голів, корови – 420, робочі коні – 667; менше було волів – 303, свиней – 371, овець – 260 голів. Причому налічувалося 60 господарств, які мали тільки дрібну худобу, 108 господарств мали корів⁴⁷. Однак наведені дані могли бути не зовсім достовірними, оскільки сільське населення приховувало кількість худоби через небажання сплачувати за неї високі податки.

Підбиваючи загальні висновки, зазначимо, що основою етнічної структури північнобессарабських сільських громад у досліджуваній період було українське населення, яке мирно співіснувало з іншими національними меншинами: молдованами, поляками, німцями та ін. Через густонаселеність регіону тут катастрофічно не вистачало землі, що зумовлювало виїзд краян на «слободи», «фальчі».

Домінантою господарського життя сільських громад Хотинщини наприкінці XIX – початку XX ст. залишалося сільське господарство. Особливого розвитку в аграрному секторі набувало зернове господарство, у якому зростала роль озимих культур (жита, пшениці), водночас збільшувалися посіви ярових культур. Останні переважали у господарствах дрібних власників та селян. Посівний список культурних рослин доповнювався сортами технічних рослин. Екстенсивне тваринництво продовжувало відігравати важливу роль в аграрному житті повіту. Незначний відсоток пасовищ спричинив постійний відгін худоби на «іماش».

У господарському житті сільських громад пріоритетне місце займали садівництво, городництво, овочівництво.

Найбільша сільська громада Північної Бессарабії – село Клішківці, де 80 % населення становили українці, була типовим сільським населеним пунктом Хотинщини, в економічному розвитку якого значне місце відводилося сільському господарству. Водночас пріоритетну позицію почала займати інтенсивна галузь – садівництво, яке поступово набувало товарно-промислового значення.

---

¹ В. Бутович. *Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии* [Materials for the ethnographic map of the province of Bessarabia]. Киев, 1916, с. 9.

² О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан. *Хотинщина. Історичний нарис* [The Khotyn Historical sketch]. Чернівці, Молодий буковинець, 2002, с. 142.

- ³ А. Берг. *Бессарабия. Страна. – Люди. – Хозяйство* [Bessarabia. Country - People - Household]. Кишинев, 1903, с. 16.
- ⁴ К. Казанский. *Бессарабия и Северная Буковина* [Bessarabia and Northern Bukovina]. Ленинград, 1940, с. 7.
- ⁵ В. Бутович. *Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии* [Materials for the ethnographic map of the province of Bessarabia], с. 1-30.
- ⁶ В. Бутович. *Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии* [Materials for the ethnographic map of the province of Bessarabia], с. 9-30; *Церковный літопис с. Клішківці Хотинського повіту* [Church Chronicle, Klishkivtsi, Khotyn district] in «*Архів Свято-Успенської церкви с. Клішківці Хотинського району*», 1892, арк. 5.
- ⁷ Державний архів Чернівецької області [ДАЧО]. ф. 605. Кишинівська духовна консисторія [Kishinev spiritual consistory], оп. 1, спр. 194, арк. 50-194.
- ⁸ В. Бутович. *Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии* [Materials for the ethnographic map of the province of Bessarabia], с. 9-30.
- ⁹ ДАЧО. ф. 605. Кишинівська духовна консисторія [Kishinev spiritual consistory], оп. 1, спр. 194, арк. 50-194; *Церковный літопис с. Клішківці Хотинського повіту* [Church Chronicle, Klishkivtsi, Khotyn district] in «*Архів Свято-Успенської церкви с. Клішківці Хотинського району*», 1902, арк. 7.
- ¹⁰ А. Берг. *Бессарабия. Страна. – Люди. – Хозяйство* [Bessarabia. Country - People - Household], с. 136.
- ¹¹ Національний архів Республіки Молдова [НАРМ]. ф.2. Канцелярія Бессарабського губернатора [Office of the Bessarabian Governor], оп.1, спр. 29, арк. 17-19.
- ¹² Н. Могилянський. *Плодоводство Бессарабии и его нужды* [Fertility of Bessarabia and its needs] Кишинев, Тип. Бессарабского губернского правления, 1913, с. 77.
- ¹³ Я. Гросул, В. Жуков. *История народного хозяйства Молдавской СРСП (1812-1917 гг.)* [History of the national economy of the Moldavian Soviet Union (1812-1917)]. Кишинев, Штинница, 1977, с. 272.
- ¹⁴ Д. Карвацький. *Літопис с. Клішківці Хотинського району Чернівецької області* [Chronicle Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast]. Клішківці, 1981, с. 4.
- ¹⁵ Н. Могилянський. *Географический очерк Бессарабии* [Geographic Survey of Bessarabia]. Кишинев, Тип. «Бессарабская жизнь», 1910, с. 3.
- ¹⁶ П. Лященко. *Очерки аграрной эволюции России* [Essays on agrarian evolution in Russia]. Санкт-Петербург, 1908, Т.1, с. 119.
- ¹⁷ ДАЧО. ф.381. Хотинський повітовий землемір [Khotyn county inspector], оп. 1, спр. 2825, арк. 111.
- ¹⁸ *Обзор Хотинского уезда в сельскохозяйственном отношении за 1887 г.* [Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887], сост. К. Ермолинский, Москва, Литография Кушнерева И. и К., 1888, с. 22-23.
- ¹⁹ *Обзор Хотинского уезда в сельскохозяйственном отношении за 1887 г.* [Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887], с. 32.
- ²⁰ *Бессарабия. Географический, статистический, экономический, литературный и справочный сборник* [Bessarabia. Geographical, statistical, economic, literary and reference compilation], под ред. П. Крушевана, Кишинев, Тип. А. Васильева, 1908, с. 42-43.
- ²¹ *Бессарабия. Географический, статистический, экономический, литературный и справочный сборник* [Bessarabia. Geographical, statistical, economic, literary and reference compilation], с. 41.
- ²² К. Мічинський. *Розмова про жито* [Conversation about rye], Чернівці, 1911, с. 64.
- ²³ Національний архів Республіки Молдова [НАРМ]. ф.2. Канцелярія Бессарабського губернатора [Office of the Bessarabian Governor], оп. 1, спр. 81, арк. 2.
- ²⁴ *Обзор Хотинского уезда в сельскохозяйственном отношении за 1887 г.* [Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887], с. 136.
- ²⁵ Д. Карвацький. *Літопис с. Клішківці Хотинського району Чернівецької області* [Chronicle Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast], с. 33.
- ²⁶ А. Берг. *Бессарабия. Страна. – Люди. – Хозяйство* [Bessarabia. Country - People - Household], с. 101.
- ²⁷ Д. Карвацький. *Літопис с. Клішківці Хотинського району Чернівецької області* [Chronicle Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast], с. 36.
- ²⁸ *Новости с уездов* [News from the counties], in «Бессарабский вестник», 13 июня 1890 г., Кишинев, с. 4.
- ²⁹ *Новости с уездов* [News from the counties], с. 4.
- ³⁰ *Хотинское земство. Отчеты, доклады, сметы, раскладки Хотинской уездной управы и постановления очередных земских собраний* [Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings]. Хотин, Топография М. Ландвигера, 1896, с. 150.
- ³¹ Д. Карвацький. *Літопис с. Клішківці Хотинського району Чернівецької області* [Chronicle. Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast], с. 30.

³² А. Берг. *Бессарабия. Страна. – Люди. – Хозяйство* [Bessarabia. Country - People - Household], с. 103; *Обзор Хотинского уезда в сельскохозяйственном отношении за 1887 г.* [Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887], с. 378-379.

³³ Д. Карвацький. *Літопис с. Клішківці Хотинського району Чернівецької області* [Chronicle. Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast], с. 37.

³⁴ Д. Карвацький. *Літопис с. Клішківці Хотинського району Чернівецької області* [Chronicle. Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast], с. 34.

³⁵ Державний архів Чернівецької області [ДАЧО]. ф.42. Хотинська повітова земська управа [Khotyn Zemsky County Council], оп. 1, спр. 1199, арк. 18.

³⁶ А. Берг. *Бессарабия. Страна. – Люди. – Хозяйство* [Bessarabia. Country - People - Household], с. 152.

³⁷ *Хотинское земство. Отчеты, доклады, сметы, раскладки Хотинской уездной управы и постановления очередных земских собраний* [Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings], с. 215-216.

³⁸ А. Берг. *Бессарабия. Страна. – Люди. – Хозяйство* [Bessarabia. Country - People - Household], с. 153.

³⁹ *В уездах Бессарабии* [In the villages of Bessarabia], in «Кишиневские епархиальные ведомости», Кишинев, Тип – Литография Э. Шлыюмовича, 1899 г., № 16, с. 429.

⁴⁰ *Хотинское земство. Отчеты, доклады, сметы, раскладки Хотинской уездной управы и постановления очередных земских собраний* [Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings], с. 46.

⁴¹ *Обзор Хотинского уезда в сельскохозяйственном отношении за 1887 г.* [Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887], с. 117.

⁴² *Обзор Хотинского уезда в сельскохозяйственном отношении за 1887 г.* [Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887], с. 116.

⁴³ *Обзор Хотинского уезда в сельскохозяйственном отношении за 1887 г.* [Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887], с. 116.

⁴⁴ *Новости с уездов* [News from the counties], 13 июня 1890 г. Кишинев, с. 4.

⁴⁵ *Обзор Хотинского уезда в сельскохозяйственном отношении за 1887 г.* [Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887], с. 131; *Хотинское земство. Отчеты, доклады, сметы, раскладки Хотинской уездной управы и постановления очередных земских собраний* [Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings], с. 117.

⁴⁶ Д. Карвацький. *Літопис с. Клішківці Хотинського району Чернівецької області* [Chronicle Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast], с. 33.

⁴⁷ Д. Карвацький. *Літопис с. Клішківці Хотинського району Чернівецької області* [Chronicle Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast], с. 36.

Reference

1. V. Butovich. Materials for the ethnographic map of the province of Bessarabia. Kiev, 1916, s. 9.
2. O. Dobrzhansky, Y. Makar, O. Masan. The Khotyn Historical sketch. Chernivtsi, Molodyi Bukovynets, 2002, s. 142.
3. A. Berg. Bessarabia. Country - People - Household. Chisinau, 1903, s. 16.
4. K. Kazansky. Bessarabia and Northern Bukovina. Leningrad, 1940, s. 7.
5. V. Butovich. Materials for the ethnographic map of the province of Bessarabia. Kiev, 1916, s. 1-30.
6. V. Butovich. Materials for the ethnographic map of the province of Bessarabia. Kiev, 1916, s. 9-30; Church Chronicle, Klishkivtsi, Khotyn district. Archive of the Holy Dormition Church, Klishkivtsi, Khotyn district, 1892, arc. 5.
7. State Archives of Chernivtsi Oblast DACHO. f. 605. Kishinev spiritual consistory, ss. 9-30.
8. V. Butovich. Materials for the ethnographic map of the province of Bessarabia. Kiev, 1916, ss. 9-30.
9. DACHO. f. 605. Kishinev spiritual consistory, arcs. 50-194; Church Chronicle, Klishkivtsi, Khotyn district. Archive of the Holy Dormition Church, Klishkivtsi, Khotyn district, 1902, arc. 7.
10. A. Berg. Bessarabia. Country - People - Household. Chisinau, 1903, s. 136.
11. National Archives of the Republic of Moldova [NARM]. f.2 Office of the Bessarabian Governor, arcs. 17-19.
12. N. Mohylyansky. Fertility of Bessarabia and its needs []. Chisinau, Type. Bessarabian Provincial Government, 1913, s. 77.
13. Y. Grosul, V. Zhukov. History of the national economy of the Moldavian Soviet Union (1812-1917). Chisinau, Shtinnitsa, 1977, s. 272.
14. D. Karwacki. Chronicle. Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast. Klishkivtsi, 1981, s. 4.
15. N. Mohylyansky. Geographic Survey of Bessarabia. Chisinau, Type. «Bessarabian Life», 1910, s. 3.
16. P. Lyashenko. Essays on agrarian evolution in Russia. St. Petersburg, 1908, vol. 1, s. 119.

17. DACHO.f. 381. Khotyn county inspector, arc. 111.
18. Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887, comp. K. Ermolinsky, Moscow, Lithography Kushnereva I. and K., 1888, ss. 22-23.
19. Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887, comp. K. Ermolinsky, Moscow, Lithography Kushnereva I. and K., 1888, s. 32.
20. Bessarabia. Geographical, statistical, economic, literary and reference compilation, under the editorship of D.P. Krushevana, Chisinau, Type. A. Vasiliev, 1908, ss. 42-43.
21. Bessarabia. Geographical, statistical, economic, literary and reference compilation, under the editorship of D.P. Krushevana, Chisinau, Type. A. Vasiliev, 1908, s. 41.
22. K. Mychinsky K. Conversation about rye, Chernivtsi, 1911, s. 64.
23. National Archives of the Republic of Moldova [NARM]. f.2 Office of the Bessarabian Governor, arc. 2.
24. Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887, comp. K. Ermolinsky, Moscow, Lithography Kushnereva I. and K., 1888, s. 136.
25. D. Karwacki. Chronicle. Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast. Klishkovtsi, 1981, s. 33.
26. A. Berg. Bessarabia. Country - People - Household. Chisinau, 1903, s. 101.
27. D. Karwacki. Chronicle. Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast. Klishkovtsi, 1981, s. 36.
28. News from the counties, in the Bessarabian Vestnik, June 13, 1890, Chisinau, p. 4.
29. News from the counties, in the Bessarabian Vestnik, June 13, 1890, Chisinau, p. 4.
30. Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings [*Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings*]. Khotyn, Topography M. Landviger, 1896, s. 150.
31. D. Karwacki. Chronicle .Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast. Klishkovtsi, 1981, s. 30.
32. A. Berg. Bessarabia. Country - People - Household. Chisinau, 1903, s. 103; . Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887, comp. K. Ermolinsky, Moscow, Lithography Kushnereva I. and K., 1888, ss. 378-379.
33. D. Karwacki. Chronicle .Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast. Klishkovtsi, 1981, s. 37.
34. D. Karwacki. Chronicle .Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast. Klishkovtsi, 1981, s. 34.
35. State Archives of Chernivtsi Oblast [DACHO]. f.42. Khotyn Zemsky County Council, arc. 18.
36. A. Berg. Bessarabia. Country - People - Household. Chisinau, 1903, s. 152.
37. Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings [*Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings*]. Khotyn, Topography M. Landviger, 1901, ss. 215-216.
38. A. Berg. Bessarabia. Country - People - Household. Chisinau, 1903, s. 153.
39. In the villages of Bessarabia, in "Chisinau diocesan newspapers", Chisinau, Type - Lithography E. Shlyomovich, 1899, No. 16, s. 429.
40. Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings [*Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings*]. Khotyn, Topography M. Landviger, 1896, s. 46.
41. Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887, comp. K. Ermolinsky, Moscow, Lithography Kushnereva I. and K., 1888, s. 117.
42. Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887, comp. K. Ermolinsky, Moscow, Lithography Kushnereva I. and K., 1888, s. 116.
43. Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887, comp. K. Ermolinsky, Moscow, Lithography Kushnereva I. and K., 1888, s. 116.
44. News from the counties, in the Bessarabian Vestnik, June 13, 1890, Chisinau, s. 4.
45. Overview of the Khotyn County Agricultural Relations for 1887, comp. K. Ermolinsky, Moscow, Lithography Kushnereva I. and K., 1888, s. 131; Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings [*Khotyn Zemstvo. Reports, accounts, budgets, layouts of the Khotyn district administration and resolutions of the next Zemsky meetings*]. Khotyn, Topography M. Landviger, 1896, s.117.
46. D. Karwacki. Chronicle .Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast. Klishkovtsi, 1981, s. 33.
47. D. Karwacki. Chronicle .Klishkivtsi, Khotyn district, Chernivtsi oblast. Klishkovtsi, 1981, s. 36.